

M. Cüneyt Kaya (ed.), *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015. 238 sayfa. ISBN: 078-605-5245-60-3.

İbrahim Halil Üçer*

İslâm düşüncesinin ikinci klasik çağının en önemli isimlerinden biri olan ve on beşinci yüzyılın tartışmasız en etkili entelektüel simasını teşkil eden Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), bu önemiyle gayrimütenasip bir şekilde, çağdaş dönem İslâm felsefesi ve kelâmı araştırmalarının büyük ölçüde taşrasında kalmıştır. İslâm düşünce tarihi yazımını uzunca bir dönem etkisi altına alan, Gazâlî sonrası dönemle ilgili gerileme söylemi, ilk bakışta bu durumun temel nedeni gibi görünse de, aynı derecede etkili bir diğer neden İslâm dünyasında kelâm-felsefe ilişkisine yönelik nispeten olumsuz çağdaş eğilimlerdir. Cüveynî'nin yöntem eleştirileriyle başlayıp Gazâlî ve Fahreddin Râzî'nin kelâmı tümel bir bilimsel disiplin olarak kurma çabalarıyla zirvesine ulaşan, nihayet Âmidî (ö. 631/1233), İcî (ö. 765/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Cürcânî gibi isimlerce son hâli verilen müteahhir dönem kelâm disiplini, kelâmı büyük ölçüde *akideye* indirgeyen bu eğilimler tarafından önemsizleştirilmiş ve giderek tasfiye edilmesi gereken bir alan olarak tasavvur edilmiştir. M. Cüneyt Kaya'nın editörlüğünü yaptığı ve 7-8 Aralık 2013 tarihinde Bilim Sanat Vakfı Medeniyet Araştırmaları merkezi tarafından düzenlenen Seyyid Şerif Cürcânî Çalıştay'ının bir ürünü olan *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim, Seyyid Şerif Cürcânî Örneği* başlıklı kitap, Cürcânî araştırmalarıyla ilgili bu yaklaşımları gözden geçirmeye davet eden bir teşebbüs olarak kendisini göstermektedir. Bu çerçevede eser, Cürcânî'nin temsil ettiği kelâmî-felsefî geleneğin İslâm düşünce tarihi yazımı açısından nasıl bir merkezî önemi haiz olduğunu gösterme ve belirli problemler etrafında Cürcânî'nin temsil ettiği *tahkik* yaklaşımının mahiyetini tespit etme amacı güden altı makale içermektedir.

Eserde yer alan makalelerden ilki Ömer Türker'in "Kelâm ve Felsefe Geleneklerinin Kesişim Noktasında Seyyid Şerif Cürcânî" başlıklı çalışmasıdır (s. 11-61). Bu makalede Türker, kelâm ilminde Cüveynî (ö. 478/1085) ile başlayıp Gazâlî'de (ö. 505/1111) zirvesine ulaşan yöntem eleştirilerinin, Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *tahkik* yöntemine dayalı olarak kelâm ilmini tümel bir metafizik disiplin olarak yeniden kurma çabalarına

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

yön verdiğini söyler. Ona göre Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413), on birinci yüzyıldan başlayarak kendisine kadar gelen bu eleştiri ve yeniden inşa sürecinin nihai ve en önemli temsilcisi olarak görülmelidir. Türker, Cürçânî'nin düşüncesinin kendisi içerisinde anlam kazandığı bu yeni felsefî-kelâmî çizgiyi doğuran saiklere işaret ederken, iki temel nedene özel olarak dikkat çeker. Bunlardan birincisi, ilk defa Cüveynî'de görülen ve nihai kerte de Fahreddin Râzî'de yetkinleşen yöntem eleştirilerinin, kelâmın deliller hiyerarşisini dönüştürmesidir. Bu durum, Eş'arî kelâmının illiyet teorisinin neredeyse tamamen terk edilmesi ve kıyas teorisinin gözden geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Birincisinin zorunlu sonucu olarak ikinci neden ise yöntem ve iç tutarlığa dair eleştiriler neticesinde İbn Sînâcı mantığın kelâmın bir parçası hâline gelmesi ve mantıkî kıyas formlarının kelâmcılarca benimsenmesidir. Türker'e göre bu ikinci neden, Eş'arî kelâmcılarını Meşşâî metafizikle karşı karşıya getirerek birincil rakiplerinin değişmesine yol açmıştır. Çünkü Cüveynî dönemine kadar Eş'arî kelâmcıların öncelikli rakipleri, diğer dinler ve kelâm mezhepleri iken, Gazâlî ile birlikte bunların yerini İbn Sînâ'nın kitaplarında ifadesini bulan Meşşâî felsefe almıştır. Kelâmcıların Meşşâî felsefe ile diyalogu, özellikle mantıktan kaynaklanan terminolojik çerçeveye sayesinde her iki ekol için müşterek bir zeminin oluşmasını sağlamıştır. Bu terminolojinin en önemli parçası, İbn Sînâcı mahiyet kavramıdır. Mahiyet kavramı, Cürçânî ile birlikte müteahhir dönem kelâmcılarına Tanrı-âlem ilişkisini, kadim-hâdis karşıtlığının yanı sıra zorunlu-mümkün karşıtlığıyla da açıklama imkânı verirken, diğer yandan Meşşâî felsefeden aktarılan tanım teorisi ve tümeler düşüncesinin kelâmıla uyumlu hâle getirilmesi neticesini doğurmuştur. Bununla birlikte kelâmcılar, yöntemle ilgili eleştiriler neticesinde ortaya çıkan boşluğu doldurmada oldukça önemli bir işlev ifa eden mahiyet teorisini ve gereklerini, kelâmın metafizik temel öncülleri etrafında eleştiriye tabi tutarak kabul etmişlerdir. Bu temel öncüller, Tanrı'nın irade ve kasıtlı fiilde bulunan özgür ve kâdir bir fail olması, Tanrı dışındaki her şeyin hâdis olduğu ve zorunlu nedenselliğin reddedilmesidir. Seyyid Şerîf Cürçânî, kendisini bir parçası olarak gördüğü Eş'arî geleneğin bu temel öncüllerini merkeze alarak kelâmî düşüncüyü İbn Sînâcı felsefeyle ilişki içerisinde yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Ömer Türker, Cürçânî'nin bu yeniden yorumlama çabasını, nefis teorisi, bilgi teorisi, varlık düşüncesi ve teorik fizik başlıkları altında ayrıntılı bir incelemeye tabi tutarak, müteahhir dönem kelâm düşüncesindeki temel dönüşümleri serimlemeye çalışır. Nefis teorisiyle ilgili ulaştığı en çarpıcı sonuçlardan biri, mütekaddimîn dönem kelâmında latif bir cisim olarak görülen insan nefsinin filozoflarla uyumlu bir şekilde mücerred ve aklî bir cevher olarak kabul edilmesinin kelâmın temel öncülleriyle nasıl uyuma kavuşturulacağıyla ilgilidir. Râzî'yle birlikte Cürçânî için de, felsefî nefis teorisinin kelâmın bir parçası hâline gelmesi, gayrimaddî bir cevherin Tanrı'nın *misli* veya eşit bir şekilde benzeri olmasının gerekli olmadığı kabulüyle mümkün hâle gelmiştir. Bu düşünce sayesinde Cürçânî, nefsi gayrimaddî bir cevher olarak kabul ettikten sonra, İbn Sînâcı nazari

yetkinleşme düşüncesi ile sûfilerin amelî güçlerin yetkinleştirilmesi ve bu sayede saflaşan insanî nefsin hakikat bilgisinin mazharı hâline gelebilmesi düşüncesini birlikte ele alabilme imkânına kavuşmuştur. Türker, Cürçânî'nin Meşşâî felsefeden tevarüs edilen kavramsal şemayı geleneksel kelâmî kabuller etrafında yeniden yorumlayarak, hem Meşşâî felsefeden hem de mütekaddimîn kelâmından farklı sonuçlara nasıl ulaşabileceğini, hareketin tanımıyla ilgili tartışmalar etrafında da göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca Türker'in makalesi cevher-araz ayrımı ile madde-suret ayrımının nasıl eşit teorik açıklamalar olarak değerlendirildiği ve âdet teorisi korunarak Meşşâî fiziğin nasıl tevarüs edildiği gibi temel sorunlar üzerinden *tahkik* yönteminin Cürçânî tarafından uygulanış biçimlerini tartışmaktadır. Makalenin Cürçânî örneğinde müteahhir dönem kelamcılarının yaklaşımlarıyla ilgili dikkat çektiği en önemli nokta, metafizik ilkenin doğasına dair kabul değiştiğinde, onun gereklerine dair açıklamaların da doğası ve işlevi açısından değişime uğradığıyla ilgilidir. Buna göre Tanrı, filozofların *Zorunlu Varlık*'ının aksine irade ve kasıt barındıran özgür fiillerde bulunan bir fail olarak kabul edildikten sonra, zâtı gereği zorunlu kılan Tanrı fikrinin doğa felsefesi ve bilgi teorisindeki sonuçları olarak değerlendirilebilecek teorik ayrımlar, bu farklı metafizik ilke etrafında yeniden yorumlanarak kabul edilebilir. Türker'in özellikle nefis teorisi, varlık düşüncesi ve doğa felsefesi alanındaki belirli problemler üzerinden, Cürçânî özelinde göstermeye çalıştığı temel dönüşümler, Cürçânî düşüncesinin benzer ya da farklı alanlarda gerçekleştirdiği dönüşümler açısından daha sonra yapılacak çalışmalara kapı aralayacak bir niteliğe sahiptir.

Kitabın, "Bir Otorite Olarak Seyyid Şerîf Cürçânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri" (s. 61-97) başlığını taşıyan, Mustakim Arıcı'ya ait ikinci makalesi, Osmanlı düşünce dünyasını etkileyen en önemli isimlerden biri olarak Cürçânî'nin Osmanlı entelektüel tarihinde nasıl bir imaja sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede Arıcı, Cürçânî'nin Osmanlı dünyasındaki öğrencileri, icazetnameler, medrese müfredatı, şair divanları ve Cürçânî'nin eserleri üzerine yazılmış haşiyeler gibi oldukça zengin bir kaynaklar alanına müracaatla Osmanlı düşüncesinde Cürçânî algısının kuşatıcı bir resmini çizmeye çalışmıştır. Cürçânî'nin Kadızâde Rûmî (ö. 824/1421) ve Fethullah Şîrvânî (ö. 857/1453) gibi doğrudan öğrencileri üzerinden etkilerini ele alan Arıcı, bu doğrudan etkilerin yanı sıra özellikle Müeyyedzâde (ö. 922/1516) üzerinden Devvânî'ye ve Devvânî üzerinden Cürçânî'ye ulaşan bir silsile üzerinden Osmanlı âlimlerinin icazetnamelerinde Cürçânî'nin sahip olduğu merkezî yeri analiz eder. Bu analize göre icazetnameler, Cürçânî üzerinden Meşşâî-İşrâkî ve kelâmî çizgiyi buluşturacak bir zincirle Gazâlî'ye uzanmaktadır. Arıcı'ya göre Cürçânî'nin etkilerini gösterecek bir başka önemli husus, Cürçânî'nin eserlerinin medrese müfredatındaki yeridir. Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkif*, *Hâşiyetü't-Tecrid* ve *el-Misbâh* gibi eserleri sadece medreselerde okutulmakla kalmamış, bu eserlerin adlarıyla anılan özel medreseler ihdas edilmiştir. Arıcı makalenin ilerleyen bölümlerle-

rinde Osmanlı âlimlerinin Cürcânî'yi *üstâzu'l-beşer ve'l-aklu'l-hâdi 'aşer* (insanlığın üstadı ve on birinci akıl) olarak adlandıracak derecede önemli bir entelektüel bir figür olarak değerlendirmelerinin, genel olarak Osmanlı kültüründeki yansımalarını ele almıştır. Son olarak Arıcı, makalesine ek olarak, *Şerhu'l-Mevâkıf ve Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-ayn* etrafında Osmanlı döneminde oluşan literatürün ayrıntılı bir dökümünü çıkararak bu eserler üzerine yazılmış haşiye ve talik türünden eserlerin bir listesine yer vermiştir. Bu hâliyle Arıcı'nın çalışması, Seyyid Şerif Cürcânî'nin ister Kadızâde ve Kemalpaşazâde örneğinde olduğu gibi eleştiri, ister Taşköprülüzâde örneğinde olduğu gibi yaygın bir kabul yoluyla olsun, Osmanlı ilim ve düşünce hayatında ne kadar belirleyici bir konumda olduğunu ve Osmanlı ilim dünyasının Cürcânî öncesi gelenekle büyük ölçüde Cürcânî üzerinden ilişkiye geçtiğini oldukça açık ve başarılı bir şekilde göstermektedir.

Eşref Altaş'a ait "Varlık, Varlığın Birliği ve Var Olanların Mertebeleri: Cürcânî'nin Yaklaşımı" (s. 97-131) başlıklı makale ise *Risâle fî beyâni merâtibi'l-mevcûdât* ve *Risâle fî vahdeti'l-vücûd'u Hâşiyetü't-Tecrîd ve Şerhu'l-Mevâkıf* la karşılaştırmalı bir şekilde okuyarak, varlık-mahiyet ilişkisi bağlamında mevcutların nasıl tasnif edildiğini ve Cürcânî'nin konuyla ilgili kendi yaklaşımını tartışmaktadır. Bu tartışma açısından iki temel sorun bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *Risâle fî merâtibi'l-mevcûdât*'ta Cürcânî'nin sıraladığı, mümkün mevcutlar ve Zorunlu Varlık'ta varlık-mahiyet ilişkisinin bulunup bulunmadığına göre yapılan tasnifin gerçekten mevcutların mı yoksa mevcutlara ilişkin kelâmî, felsefî ve irfanî perspektiflerin mi tasnifi olduğudur. İkinci sorun ise özellikle *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta varlık-mahiyet ilişkisiyle ilgili farklı görüşleri sıraladıktan sonra kendi tutumunu açık bir şekilde ortaya koymayan Cürcânî'nin, konuyla ilgili nihai görüşüne bu risaleler aracılığıyla ulaşıp ulaşılamayacağıyla ilgilidir. Birinci sorunla ilgili olarak Eşref Altaş, haklı bir şekilde *Merâtibü'l-mevcûdât* risalesindeki mertebelerin mevcutların değil mevcut hakkındaki görüşlerin taksiminden ibaret olması gerektiğini söyler. Bununla birlikte Cürcânî'nin mevcut hakkındaki bu görüşlerden hangisini savunduğu hususu, risaleler aracılığıyla açıklık kazanmaz. Bu çerçevede Cürcânî, Gazâlî ve Râzî gibi müteahhir dönem kelâmcılarında olduğu gibi Zorunlu Varlık'ta varlık-mahiyet ayrımının zihnen tasavvur edilebilmesini mümkün görerek varlığı onun mahiyetinin ayrılmaz bir gereği olarak mı değerlendirecek, yoksa filozof ve sûfilerde olduğu gibi Zorunlu Varlık'ın sırf varlık olduğunu söyleyerek onda varlık-mahiyet ayrımını tasavvur etmeyi dahi imkânsız mı bulacaktır? Şayet ikinci seçenek doğruysa, Cürcânî'nin sırf varlık olan Tanrı'sı İbn Sînâcıların Zorunlu Varlık'ı mıdır, yoksa İbn Arabî ve takipçilerinin *el-vücûdu'l-hakk* olarak tabir ettikleri Hakk mıdır? Altaş bu konuya dair yürüttüğü tartışmada, Cürcânî'nin *vahdet-i vücûd* düşüncesinin gereklerini ancak keşfi müşahedeye dayalı bir çerçeveye hasrettiğini, dolayısıyla akli istidlal ve nazar yolları açısından bu düşünceye ulaşmanın ve onu ifade etmenin doğru bir yolu bulunmadığı

neticesine ulaştığını söyler. Buradan Cürcânî'nin her iki yaklaşımı farklı seviyelerde kabul edilebilir bulduğu sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte, Altaş'ın ulaştığı neticede olduğu gibi, Cürcânî, bir hakikati farklı yöntemler içeren farklı *mertebe-ler* dâhilinde yorumlayarak söz konusu mertebeleri uyuma kavuşturma yönündeki *müteahhir* dönem teşebbüslerinin bir parçası olarak okunacaksa, burada bahsedilen müşahede ve keşif tecrübesi neticesinde elde edilen şeyin daha önce Sadreddin Konevî'de görüldüğü üzere Meşşâî ve kelâmî yaklaşımları dışlayan tümel bir metafizik disiplin olarak değerlendirilmemesi gerekir. Altaş'ın makalesi müteahhir dönemdeki bu uyum teşebbüslerinin barındırdığı soru ve sorunları, Cürcânî özelinde oldukça açık bir şekilde göstermektedir.

Kitabın bir sonraki makalesi "Cürcânî'nin Kudret Kavramıyla İlgili Değerlendirmeleri: *Şerhu'l-Mevâkıf*" başlığıyla, Hatice Toksöz'e aittir. Bu makalede kudret kavramını insan fiilleri ve Tanrı'nın sıfatlarıyla ilişkisi etrafında analiz eden Toksöz, kelâmcıları başından beri meşgul eden iki temel sorunun cevabını aramaktadır. Bu sorulardan, Tanrı-âlem ilişkisiyle ilgili olan birincisi şudur: İnsana özgü hâdis kudret ile Tanrı'ya özgü kadim kudret arasında nasıl bir fark vardır ve ikisi arasında nasıl bir ilişki bulunur? Daha çok Tanrı'nın failliğinin doğasıyla ilgili olan ikinci soru ise, O'nun zatı gereği zorunlu olan *mûcib* bir Tanrı mı yoksa bir irade ve kasıt içeren kudretle fiilde bulunan *muhtar* bir Tanrı mı olduğuyla ilgilidir. Toksöz'e göre Cürcânî birinci soruya, Eş'arî gelenekle uyum içerisinde, "müessir fail" in ilkesi olarak kudretin Tanrı'ya ait olduğunu, insan fiillerinin bu yetkin kudretle ilişki içerisinde ancak *kazanma* (*kesb*) ile nitelenebileceği cevabını verir. Bu bağlamda "tesir şartlarını barındıran güç" anlamıyla kudreti, insan ve Tanrı için kullanıldığında eşadlı bir isim olarak değerlendiren Cürcânî, Tanrısal kudreti "tam", insanî kudreti ise "eksik" kudret olarak değerlendirecektir. Makalesinin ikinci bölümünü Tanrısal kudretin zorunluluk ve özgür iradeyle ilişkisini tahlil etmeye ayıran Toksöz, öncelikle Cürcânî'nin Tanrısal kudreti ispat sadedinde mütekaddimîn dönem kelâmcılarına yönelttiği yöntem bazlı eleştirileri ele almakta ve sonrasında şahidin gaibe kıyasına dayanmayan bir yöntemle "dilediğini yapıp, dilediğini yapmama" anlamında özgür kudretin Tanrı'ya nasıl nispet edilebileceğini tartışmaktadır.

İhsan Fazlıoğlu'nun "Seyyid Şerif'in *Nefsu'l-emr* Nazariyesi ve Matematik Bilimlere Uygulanması" başlıklı makalesi, derlemedeki dikkat çeken çalışmalardan biridir. Bu makalede Fazlıoğlu, Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* kitabında matematik nesnelere ontolojisi, matematik nesnelere ilişkin bilginin doğası, matematik nesnelere inşa edilen modellerin doğayı tasvir edip edemeyeceği ve bu tasvirin epistemolojik değeriyle ilgili konularda öne sürdüğü görüşlerin, Cürcânî tarafından nasıl değerlendirildiğini ele alarak Cürcânî'nin yorumlarını *nefsu'l-emr* kavramı etrafında analiz etmektedir. Bu analiz etrafında Fazlıoğlu'nun argümanı, *nefsu'l-emr* kavramının hangi tarihî-felsefî bağlam içerisinde ortaya çıktığı ve hangi temel sorunları

çözmek için üretildiği sorularına bir cevap olarak kendisini gösterir. Bu bağlamda on sekizinci yüzyıldan Mar'aşî'yi, on yedinci yüzyıldan Şîrvânî'yi, on altıncı yüzyıldan ise Muslihuddin Lârî'yi örnek olarak seçen ve bu isimlerin *nefsu'l-emr* kavramını matematiksel bilginin meşruiyetini temellendirme noktasında nasıl kullandıklarını gösteren Fazlıoğlu, bu kullanımın Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Mevâkıf*'teki *nefsu'l-emr* analiziyle yakından ilişkili olduğunu söyler. Cürcânî, İcî'nin matematiksel bilginin meşruiyetine yönelik eleştirilerini, matematiksel nesnelere *vehmî* yapılar olmakla birlikte *nefsu'l-emr* adı verilen bir uzay içerisinde hükümlere konu olduğunu ve *nefsu'l-emr* seviyesindeki bu hükümlerin yakînî bilgi verme açısından haricî mevcutlara dair hükümlerden farklı olmadığını söyleyerek cevaplar. Yazara göre, Cürcânî'nin hem *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta hem de *Risâle fî tahkiki nefsi'l-emr* adıyla yazdığı bağımsız eserinde *nefsu'l-emr* kavramını bu kadar etkin bir şekilde kullanabilmesini sağlayan tarihî-felsefî süreç Bahaeddin Harakî'nin İbn Heysemci tezleri medrese müfredatına dâhil etmesiyle başlayıp, Şemseddin Çağmînî, Kâzerûnî ve Kutbüddin Şîrâzî ile zirvesine ulaşmıştır. Bu süreç neticesinde matematik bilimlere sağın bir uzay sağlayan *nefsu'l-emr* kavramı, Cürcânî'nin elinde İcî'nin eleştirilerine cevap olarak gündeme gelmiştir. Fazlıoğlu *nefsu'l-emr* kavramının matematiksel bilimlerle ilişkili bu özel bağlamını tartıştıktan sonra, makalenin sonunda Cürcânî'nin konuyla ilgili risalesinin tahkik ve tercümesini de içeren dokuz klasik metni ek olarak vermiştir. Bu metinler de göstermektedir ki, *nefsu'l-emr* kavramının ait olduğu geniş felsefî bağlam, müteahhir dönem felsefe-keâm geleneğinde, Fazlıoğlu'nun matematiksel bilimlerin meşruiyeti ve matematiksel nesnelere ontolojisi bağlamında işaret ettiği tartışmaları da içerecek şekilde genel olarak epistemolojik kesinlik tartışmalarının tümünü kapsayacak bir hâl almıştır. Fazlıoğlu'nun faal akılla ilişkili bir biçimde anlam kazanan epistemolojik kesinlik iddiasını ifade etmek üzere "aşkın bilişsellik" olarak kavramsallaştırdığı felsefî tutuma dair şüphelerin merkezinde yer alan bu kavram, makalenin de işaret ettiği üzere, Râzî sonrası keâm-felsefe geleneğinin epistemolojik yönelimleriyle ilgili tartışmalar açısından özel bir dikkati hak etmektedir.

Kitabın son makalesi, "Mahiyetin Mec'ûliyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi" başlığıyla Ömer Mahir Alper'e aittir. Alper A'nın var oluşunun değil de A oluşunun bir nedeninin bulunup bulunmadığıyla ilgili bir tartışmaya karşılık gelen mahiyetlerin mec'ûliyeti meselesini, Cürcânî'nin genel olarak Eş'arî yaklaşımı eleştirisi ve daha sonra Kemalpaşazâde'nin (ö. 950/1554) Cürcânî'ye yönelttiği eleştiriler bağlamında analiz etmektedir. Bu analiz sırasında yazar, mahiyetlerin mec'ûliyetiyle ilgili tartışmaların felsefî arka planını vermekte ve Fahreddin Râzî'den başlayıp Teftâzânî'ye gelinceye kadar, müteahhir dönem felsefe-keâm düşüncesinde meselenin hangi bağlamda ele alındığını tartışmaktadır. Cürcânî'nin tevarüs ettiği ve Kemalpaşazâde'nin tarihî-felsefî referans kümesini oluşturan bu tartışmalar, mahiyetin mec'ûliyeti meselesinin felsefe tarihi içerisindeki bağlamını gösterme açısın-

dan başarılı bir sunum teşkil etmektedir. Yazarın Cürcânî'yle ilgili aktarımlarından çıkan netice, Cürcânî'nin bu meseleyle ilgili olarak, varlık-mahiyet ayrımını kabulüyle ilişkili bir biçimde mahiyetlerin mec'ûl olmadığı görüşünü savunduğudur. Bunu yaparken Cürcânî, Îcî ve Fahreddin Râzî gibi kelâmcıların yaklaşımını eleştiriye tabi tutmakta ve kendi Eş'arî kabulleri ile İbn Sînâcı mahiyet teorisini telif etme yönünde yeni yorumlara gitmektedir. Cürcânî'yi eleştiriye tabi tutan Kemalpaşazâde, *ca'l* kelimesinin biri *tasyîr* (oluşturma) diğeri ise *icâd* (var kılma) olmak üzere iki anlamı arasında ayırım yapmakta ve sadece Cürcânî'nin değil İbn Sînâ gibi filozofların da bu anlamlar arasındaki ayırımı fark edemediklerinden, konuyla ilgili hatalara düştüğünü söylemektedir. Cürcânî'yi sadece söz konusu ayırımı gözden kaçırdığı için değil, Îcî'yi yanlış yorumladığı, dolayısıyla da *me'ûliyet* meselesiyle ilgili tespitlerinde hataya düştüğü için de eleştiren Kemalpaşazâde, nihai tutum olarak Fahreddin Râzî'nin formülasyonunu tercih etmektedir. Alper'in söz konusu probleme dair, XII-XVI. yüzyıllar arası kelâm-felsefe tarihini kuşatacak şekilde yürüttüğü tartışma, müteahhir dönemle ilgili herhangi bir konunun hangi tarihî-felsefî bağlam içerisinde çalışılabilirliğiyle ilgili örneklik vasfı yüksek bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Eserde yer alan makalelerin hemen hepsinin atıfta bulunduğu ortak referans kümesi hesaba katıldığında, Cürcânî düşüncesinin daha genel bir bağlamda müteahhir dönem kelâmını karakterize eden hususî bir teşebbüsle birlikte düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Adı konulmamış bir proje olarak bu teşebbüs, İbn Sînâcı meydan okumaların mütekaddimîn dönem kelâmında yarattığı yöntem ve muhtevayla ilgili boşlukların, Gazâlî sonrası kelâmcılar tarafından kapatılmaya çalışıldığı bir süreci ifade eder. Bu süreçte kelâmcılar bir yandan İbn Sînâcı eleştiriler karşısında zayıflayan kelâm düşüncesini, yine İbn Sînâ felsefesinden yola çıkarak yöntem, terminoloji ve muhteva açısından revize etmeye yönelmiş, ancak bunu yaparken mütekaddimîn dönem kelâmının temel metafizik ilkelerini koruyarak İbn Sînâ felsefesini eleştirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Felsefî dönüşümlerin genel mantığı açısından, Yeni-Eflâtuncu Atina okulunda gözlemlediğimiz uyum teşebbüslerini andıran bu çabanın uzantılarını ve gittikçe kelâmın tüm meselelerini kuşatacak doğasını tespit edebilmek için, müteahhir dönem kelâmını İbn Sînâcı felsefeyle ilişki içerisinde "terminolojik süreklilik-kavramsal dönüşüm ve kavramsal dönüşüm-terminolojik süreklilik" mantığı içerisinde okumak gerekecektir.

Sonuç olarak, Cürcânî düşüncesinin farklı yönlerini yetkin bir şekilde ele alan altı makaleyle bu derleme, genel olarak müteahhir dönem özel olarak da Osmanlı dönemi kelâm ve felsefe geleneği açısından tartışılmaz öneme sahip bir isimle ilgili, kaynak değeri yüksek bir çalışma olarak kendisini göstermektedir. Bu yönüyle eserin, henüz emekleme aşamasında olan Cürcânî çalışmaları için yol gösterici bir niteliğe sahip olacağında şüphe yoktur.